

Geschiedenis van de volkskunde in Nederland

*Portret van een discipline**

J.J. Voskuil

Medio 1930 werd door de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen een Centraal Bureau voor Nederlandse Dialecten opgericht. Tot hoofd van het bureau en enige werknemer benoemde ze de pas afgestudeerde neerlandicus P.J. Meertens. Hij kreeg de opdracht een Nederlandse Dialectatlas samen te stellen. Aan die opdracht werd vier jaar later de samenstelling van een Nederlandse Volkskunde-atlas toegevoegd¹. Dat was de eerste keer dat op de Rijksbegroting geld werd gereserveerd voor de wetenschappelijke beoefening van de volkskunde. Neemt men deze erkenning van overheidswege als maatstaf, dan begint de officiële geschiedenis van de volkskunde in Nederland in 1934. Gemeen aan de bedragen die er sindsdien voor uitgetrokken zijn, zou het een uiterst magere geschiedenis blijven. Tot medio 1957 was Meertens de enige op zijn Instituut die zich naast zijn werk als hoofd van het Dialectbureau en het in 1947 opgerichte Naamkundebureau met de volkskunde bezighield. Pas in de loop van de jaren zestig breidde het personeel zich uit. Thans zijn op de afdeling Volkskunde van het P.J. Meertens-Instituut 14 ambtenaren werkzaam, waarvan 9 met een onderzoeksofdracht. Telt men daar de wetenschappelijke medewerkers van het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem (in 1912 door particulieren opgericht, sinds 1941 in handen van het Rijk)², van het Zuiderzeemuseum in Enkhuizen

* Nederlandse versie van een artikel geschreven op verzoek van het Scandinavische tijdschrift *Nord Nytt*.

¹ Over de geschiedenis van het Bureau: P.J. Meertens, *Vijftwintig jaar Dialectbureau en Vijftwintig jaar Volkskundebureau* in: Mededelingen der Centrale Commissie voor Onderzoek van het Nederlandse Volkseigen no. 7(1955), 4-12 en no. 11(1959), 2-12. De geschiedenis van de volkskunde-atlas vindt men beschreven, eveneens door P.J. Meertens, in: *Volkskunde-atlas voor Nederland en Vlaams-België*, samengesteld door P.J. Meertens en Maurits de Meyer. Aflevering I. Commentaar. Antwerpen/Amsterdam 1959, p. 5-14. Sindsdien zijn nog verschenen: afl. II in 1965, III in 1968 en IV in 1969.

² De geschiedenis van het Openluchtmuseum is uitvoerig beschreven door A.J. Bernet Kempers, *Vijftig jaar Nederlands Openluchtmuseum*. Arnhem 1962.

(sinds 1947)³ en van het Nedersaksisch Instituut aan de Universiteit van Groningen⁴ bij, dan telt Nederland op het ogenblik krap 15 academisch geschoolde volkskundigen. Van hen heeft overigens niemand een volkskundige opleiding ontvangen, aangezien er in Nederland geen universitaire opleiding in de volkskunde bestaat. Het zijn filologen, historici, antropologen, van wie slechts een enkeling volkskunde als bijvak heeft gehad in de tijd dat W. Roukens en later H.L. Cox in Nijmegen (als lector in de Indogermaanse taalkunde) en A.J. Bernet Kempers in Amsterdam (als bijzonder hoogleraar in de volkskunde) nog colleges in de volkskunde gaven.

De geringe belangstelling van de Nederlandse overheid voor de volkskunde is een afspiegeling van de geringe interesse bij het publiek. Iets dergelijks ziet men bijvoorbeeld in Engeland. Ook daar is het vak in de loop van de tijd nauwelijks uitgegroeid boven het niveau van een goedwillend amateurisme. De verklaring is dat de vraag naar de identiteit van de eigen groep, die tot in de jaren zestig wezenlijk is voor de volkskunde, in beide landen weinig tot de verbeelding spreekt. Niet omdat de behoefte aan een eigen identiteit er minder sterk is dan elders, maar omdat ze gemakkelijker is te bevredigen met concrete historische feiten. Voor Nederland zijn die te vinden in de tweede helft van de zestiende eeuw, toen de zeven Nederlandse provinciën zich bevrijdden van de Spaanse overheersing, en in de eerste helft van de zeventiende eeuw, toen Holland met Amsterdam het handelscentrum van de westerse wereld was. Elke keer dat, in de tijd daarna, de identiteit van het land bedreigd werd (in de Franse tijd en meer recent tijdens de tweede wereldoorlog, maar ook in tijden van economische neergang) groeide de belangstelling bij het publiek voor die 'gouden eeuw' in de eigen geschiedenis. Dankzij die 'gouden eeuw' is het verleden voor de doorsnee-Nederlander geen probleem. De prikkel om verder in de tijd terug te gaan, zoals men die bijvoorbeeld in Duitsland vindt, ontbreekt. De verschillende werkhypothesen en arbeidstechnieken die men daar heeft ontwikkeld om het ontbreken van concrete, historische feiten te compenseren, heeft men in Nederland wel overgenomen (zij het op bescheiden schaal), maar een theoretische bijdrage aan het vak heeft men nooit geleverd. Het intellectuele draagvlak is daarvoor altijd te smal geweest. Dat valt nog meer op, wanneer men de geschiedenis van de volkskunde in Nederland legt naast die van de etnologie. Net als in Engeland heeft de etnologie (waaronder tot voor kort uitsluitend de beschrij-

³ Voor de geschiedenis van het Zuiderzeemuseum in Enkhuizen raadplege men A.F. Kamp, *De zilveren vrienden*. Vereniging Vrienden van het Zuiderzeemuseum 1947-31 mei 1972. Enkhuizen 1972 en U.U.E. Vroom, *De afdeling Buitenmuseum van het Rijksmuseum 'Zuiderzeemuseum'*, in: *Uit het Peperhuis* 1972, no. 3.

⁴ In 1980 werd drs. J. van der Kooij aangesteld als wetenschappelijk medewerker van het Nedersaksisch Instituut, speciaal voor de volkskunde.

ving van niet-Westerse culturen werd verstaan) een rijke traditie. De belangstelling voor vreemde culturen is in Nederland om verklaarbare redenen altijd aanzienlijk groter geweest dan die voor de eigen cultuur.

De geschiedenis van de volkskunde in Nederland is niet alleen armoe-dig, ze is ook moeilijk te omlijnen. Tussen de volkskunde enerzijds, en de geschiedwetenschap, de etnologie en de sociografie anderzijds, bevinden zich onduidelijke overgangsgebieden. Dat is niet typisch Nederlands, het geldt voor de geschiedenis van de volkskunde in het algemeen. De oorzaak is de gebrekkige bezinning binnen het vak op de eigen theoretische uitgangspunten. Zo'n tekort ontstaat niet toevallig. Het hangt nauw samen met de emotionele behoefte die aan het vak ten grondslag ligt, in tegenstelling tot de veel neutralere nieuwsgierigheid die binnen de drie andere in de loop van hun bestaan de belangrijkste stimulans is geworden. De veronderstelling dat de herinnering aan het verleden, hetzij als rudiment, hetzij (veel vager) als geestesmerk, in de cultuur van de platte-landsbevolking bewaard is gebleven, een veronderstelling waarmee een aantal Duitse geleerden bijna twee eeuwen geleden het werkterrein van de geschiedwetenschap betraden, is niet zo maar een werkhypothese. Ze is, integendeel, onlosmakelijk verweven met de algemeen menselijke behoefte aan continuïteit. De illusie dat de groep waartoe men behoort er altijd al geweest en in wezen niet veranderd is, rechtvaardigt niet alleen de aanspraken op de eigen grond, maar maakt het leven dragelijker en de dood gemakkelijker te aanvaarden. Dat verklaart de onwil binnen de volkskunde om deze hypothese, waarop het vak is gebouwd, prijs te geven, toen haar onhoudbaarheid allang gebleken was. Men zag haar niet als een hypothese, maar als een waarheid. Vandaar de neiging bij veel volkskundigen om hun specifieke arbeidstechnieken (die ze overigens met de sociografen en de etnologen deelden) de eigen waarneming en de mondelinge en schriftelijke enquête voor te stellen als filologische technieken en zichzelf te vergelijken met archeologen⁵. De gegevens die ze zo verzamelden, werden daardoor bestempeld als rudimenten, nog voordat bewezen was dat het rudimenten waren. Zo kon het gebeuren dat men in de discussie over het bestaansrecht van de volkskunde het accent onge-merkt ergens anders legde. Wanneer men niet bij machte was om de feiten uit het heden te vertalen in termen van het verleden, beriep men zich op hun onvolledigheid, of men hield zich voor dat men zich bezighield met een onderwerp dat door historici en etnologen verwaarloosd werd: het beschrijven en voor vergetelheid bewaren van de eigen volkscultuur. Op die manier konden ook onverdacht historische, sociografische en et-

⁵ Bijvoorbeeld door Sigfrid Svensson in zijn *Introduktion till folklivsforskningen*, dat ook in een Duitse vertaling verscheen in de reeks Textbücher zur Europäischen Ethnologie (1973). Een uitvoerige critiek hierop door J.J. Voskuil, *Kritische kanttekeningen bij een handboek voor de volkskunde*, in: *Volkskunde* 75 (1974), 129-134.

nologische studies tot de geschiedenis van de volkskunde gerekend worden. Dat zou geen probleem geweest zijn, als het theoretische uitgangspunt tegelijkertijd ter discussie was gesteld. Zolang dat niet gebeurde, bleef het verborgen aanwezig en stuurde het de keuze van de feiten. In de specifiek volkskundige studies is volkscultuur de som van curiosa, los van hun sociale en historische context, waarvan men hoopte dat ze ooit nog eens dienst zouden kunnen doen voor de ontraadseling van het verleden en de eigen afkomst. Pas toen in de jaren zestig dat theoretisch uitgangspunt werd aangevochten, kwam hier verandering in. De discussie daarover viel samen met een toenemende belangstelling bij historici voor de geschiedenis van de gewone man en voor het interview als arbeidstechniek (respectievelijk onder Franse en Engelse invloed). Tegelijkertijd begonnen een aantal etnologen (die zich antropologen waren gaan noemen), als gevolg van het verlies van hun arbeidsterrein in Indonesië en later ook elders in de derde wereld, aandacht te krijgen voor de cultuur van het eigen land. En tenslotte kreeg een groep sociologen, onder invloed van het werk van Norbert Elias, belangstelling voor historische processen. Deze ontwikkelingen brachten de vertegenwoordigers van de vier disciplines dichter bij elkaar⁶ en een aantal jaren leek het of de weg naar een geheel anders gestructureerde discipline geopend was. Een discipline, die de eigen cultuur tot werkterrein zou hebben, niet ter bevrediging van de behoefte aan een eigen identiteit, maar om inzicht te krijgen in de wijze waarop dergelijke behoeften in veranderende sociale en economische omstandigheden het denken en doen van mensen bepalen. Men kon zich daarover verheugen, totdat de meest recente ontwikkeling die verwachting al weer leek te gaan logenstraffen. Ik kom daarop terug.

Wanneer men niet de officiële erkenning, maar het bovenomschreven theoretische uitgangspunt van de volkskunde als leidraad neemt, dan kan men de geschiedenis van de Nederlandse volkskunde laten beginnen met Le Francq van Berkhey⁷. In 1776 verscheen in Amsterdam het derde deel van zijn *Natuurlijke Historie van Holland*, de meest westelijke en mach-

⁶ J. Verrips, *Volkskunde, antropologie en allianties*, in: *Volkskundig Bulletin* 1 nr. 2 (1975), 19-46 en *Volkskunde en antropologie*, in: *Sociodrome* 5 (1977), 7-11. Daarnaast ontstonden er intensieve contacten tussen de antropologen, sociologen en historici waar de volkskundigen niet bij betrokken werden. In de Redactieraad van het tijdschrift *Volkskundig Bulletin*, dat opgericht werd o.a. met het doel een platform voor samenwerking te maken, hebben historici, antropologen en volkskundigen zitting.

⁷ Over de geschiedenis van de volkskunde in de negentiende eeuw: P.J. Meertens, *Nederlandse volkskundestudie voor 1888*, in: *Volkskunde* 50 (1949), 22-33; I. Vermeiren, *Algemene Konst- en Letterbode (1788-1862)*. (Nederlandse Volkskundige Bibliografie 15). Antwerpen 1972, III-LXXXVI. Over de geschiedenis in de twintigste eeuw: P.J. Meertens, *De status quaestionis van het volkskundig onderzoek in Nederland*, in: *Volkskunde* 59 (1958), 125-130. Een overzicht van de geschiedenis van het volksverhaalonderzoek in Nederland, dat veel gegevens bevat over de geschiedenis van de volkskunde, bij A.J. Dekker, *150 jaar Nederlands volksverhaalonderzoek*, in: *Volkskundig Bulletin* 4 (1978), 1-28.

tigste provincie van de zeven verenigde Nederlanden⁸. Nadat hij in de twee vorige delen de geografie en de geologie van de provincie behandeld had, zette hij zich in dit deel aan de beschrijving van de mens. Hij begon zijn geschiedenis bij Tacitus en identificeerde de Hollanders als nakomelingen van de door Tacitus beschreven Batavieren. Dat was niet verrassend. Tacitus en zijn opmerkingen over de Batavieren zijn al sinds de zestiende eeuw het uitgangspunt voor de Hollandse geschiedschrijvers. Ook de veronderstelling dat de mentaliteit van de bewoners van Holland de eeuwen door in wezen onveranderd was gebleven, was niet nieuw. Net als bij zijn voorgangers is het geschiedbeeld van Le Francq van Berkhey in dit opzicht nog tweedimensionaal. Wel valt het op dat hij meer moeite doet om die continuïteit ook te bewijzen. Nieuw was ook dat hij tegelijkertijd zoveel aandacht besteedde aan de culturele verschillen binnen Holland. In tegenstelling tot zijn (Hollandse) voorgangers, die zich merendeels op documenten, ooggetuigeverslagen en mededelingen van geleerde informanten baseerden, had Le Francq van Berkhey voor hij met schrijven begon het land in alle richtingen doorkruist en aantekeningen gemaakt over de gestalte, kleding, mentaliteit, gewoonten, vermaken, voeding en taal van de bewoners, in het bijzonder van de bewoners van het platteland en de vissersdorpen. De verschillen die hij aantroef, vdroegen zich slecht met de idee van een gemeenschappelijke, regelrechte afstamming van de Batavieren en een van zijn kwaliteiten is, dat hij dat probleem niet uit de weg ging. Hij verklaarde ze uit de vermenging met vreemde culturen, die aan de grenzen van de provincie en in de steden ingrijpender zou zijn geweest dan in het hart en op het platteland. De consequentie was dat hij op het platteland in het centrum de Hollandse aard in zijn meest onversneden vorm dacht te hebben gevonden. Eén stap verder en hij had een poging kunnen wagen om, net als de Grimms, de plattelandscultuur te gebruiken voor een reconstructie van de beschaving van de Batavieren. Die stap deed hij niet. Hij beperkte zich tot een betrekkelijk nuchtere inventarisatie, te vergelijken met die van de Duitse kameeralisten die zijn tijdgenoten waren, onafhankelijk van zijn theoretische beschouwingen, in feite meer geïnteresseerd in de verschillen en de veranderingen dan in de continuïteit, maar wel doordrongen van de idee dat er identiteit moest zijn.

Le Francq van Berkhey was een kind van zijn tijd. Zijn belangstelling voor de bevolking van het platteland hangt samen met de algemene herwaardering van de plattelandsbevolking in de tweede helft van de achttiende eeuw. De intellectuele elite die in de loop van de zeventiende en het

⁸ Over Le Francq van Berkhey: P.J. Meertens, *Johannes Le Francq van Berkhey, ein holländischer Volkskundler aus der Zeit der Aufklärung*, in: In memoriam António Jorge Dias, dl. II. Lisboa 1974, 309-316.

begin van de achttiende eeuw meer en meer van het volk vervreemd was, begon zich daar rekenschap van te geven. In een maatschappij waarin de economische ontwikkeling stagneerde als gevolg van vastgeroeste politieke en sociale verhoudingen, werd het volk voorbeeld van een meer spontane en onbedorven manier van leven, terwijl het bovendien de herinnering leek te hebben bewaard aan waarden die in de loop van het proces van vervreemding verloren waren gegaan⁹. In dat opzicht vertoont de tweede helft van de achttiende eeuw sterke overeenkomsten met onze tijd. Het is overigens opmerkelijk dat deze nieuwe belangstelling voor het volk in Nederland zo weinig weerklank vond. Le Francq van Berkhey had geen navolgers. In de Nederlandse historiografie wordt dan ook nauwelijks aandacht aan hem besteed. Toen na de Franse tijd enige belangstelling voor volksgeloof, volksverhalen en volksliederen ontstond, werd deze geïnspireerd door buitenlandse, vooral Duitse, voorbeelden. Zo merkte Nicolaas Westendorp in 1819, in de eerste jaargang van zijn tijdschrift *Antiquiteiten*, op dat volksverhalen en volksgeloof als bron voor de kennis van de heidense mythologie tot nu toe in Nederland over het hoofd waren gezien. Dat was echter geen vervolg op het denkwerk van Le Francq van Berkhey, maar de echo van een verzoek van Grimm, acht jaar eerder, in een Nederlands weekblad, om Nederlandse gegevens voor zijn onderzoek. De belangstelling van Westendorp bleef overigens, evenals die van de meeste van zijn tijdgenoten, grotendeels platonisch. De enkelen die er wel op uit trokken (vooral predikanten) deden dat met de bedoeling om het volksgeloof als bijgeloof te bestrijden. Latere pogingen van Grimm en van Mannhardt om ook in Nederland correspondenten te vinden die hen van gegevens konden voorzien, mislukten dan ook. Dit gebrek aan interesse ontlokte aan een van de weinige Nederlanders die wel belangstelling voor het onderwerp hadden (de schrijver van *Nederlandse volksverleveringen en godenleer* (1836) en *Proeve van een kritisch woordenboek der Nederlandse mythologie* (1846), L.Ph.C. van den Bergh) de verzuchting: 'dat onze oudheden aan de Duitschers tegenwoordig beter bekend zijn dan aan ons zelve en dat nog de grootste onverschilligheid voor dit vak bij ons schijnt voort te duren, zoo dat slechts een enkele geleerde met den roem van Nederland in dit opzicht belast blijft, terwijl vreemdelingen onze voornaamste gidsen uitmaken en ons noodzaken de ophelderingen over onze eigen oudheid in eene vreemde taal te zoeken.' Inderdaad kwamen de belangrijkste bijdragen tot de studie van het Ne-

⁹ Mona Ozouf, *La fête révolutionnaire 1789-1799*. Paris 1976; Christoph Daxelmüller, *Disputationes curiosae. Zum 'volkskundlichen' Polyhistorismus an den Universitäten des 17. und 18. Jahrhunderts*. Würzburg 1979; Peter Burke, *Popular culture in early modern Europe*. London 1978.

derlandse volksverhaal en volkslied van Duitsers die naar Nederland kwamen om hier zelf onderzoek te doen. Van hen is J.W. Wolf in dit verband de belangrijkste.

Dat de belangstelling in Nederland zo platonisch bleef, hing samen met het algemeen heersende geestelijke klimaat. Na het vertrek van de Fransen in 1813 begon het inzicht door te dringen dat het Koninkrijk der Nederlanden in Europa genoeg zou moeten nemen met een veel bescheidener plaats dan de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden voor de Franse Revolutie had ingenomen. De opstand en afscheiding van België, dat korte tijd met Nederland verenigd was geweest, versterkte wel het nationale sentiment, maar nam het gevoel van malaise niet weg. De economische ontwikkeling stagneerde. De afstand tussen rijk en arm werd groter. Men sloot zich af voor nieuwe initiatieven en ideeën en dacht met weemoed terug aan de Gouden Eeuw. In zó'n klimaat spraken de ideeën van Grimm en andere Duitsers niet aan. Men vond de gedachte dat in de verhalen die onder het volk de ronde deden de herinnering aan een ver verleden bewaard gebleven was wel aardig, zoals men ook belangstelling had voor historische monumenten, inscripties en oude munten, maar het ging te ver om daarvoor het volk op te zoeken. Dat hing weer samen met de afstand tussen de stad en het platteland. Weliswaar was het grootste deel van de bevolking werkzaam in de landbouw en was de zuivel van oudsher een van de belangrijkste exportproducten, maar de blik was en bleef gericht op de zee, op handel en scheepvaart. In het denken van de stedelijke intelligentia, in het bijzonder die in het westen waar de culturele centra lagen, speelde de plattelandsbevolking geen rol. Nog belangrijker was dat in dit klimaat, met een zo duidelijk oriëntatiepunt in het verleden, de idee van de Duitse romantici, dat de plattelandsbevolking in haar taal en cultuur niet alleen de herinneringen aan het verleden maar ook het ware karakter van de natie bewaard had, niet tot de verbeelding sprak.

De uitzonderingen op dit algemene beeld vindt men in het noorden, in de provincie Friesland. Eerder dan in het oosten en het zuiden van het land werd men zich in Friesland bewust van een eigen identiteit en van de bedreiging daarvan door het westen, in het bijzonder door Holland. Het ressentiment tegen Holland dateerde al van vóór de Franse Revolutie. Lang voordat de Hollanders in de zestiende eeuw in Europa een machtsfactor van betekenis werden, hadden de Friezen al een belangrijke rol gespeeld. In de zeventiende en achttiende eeuw dankten ze daaraan nog hun bijzondere positie, maar niettemin kwamen ze onmiskenbaar op de tweede plaats. Het gevoel bedreigd te worden door Holland was na de Franse tijd nog vergroot als gevolg van de overgang van een confederatief verband (de Republiek der zeven verenigde Nederlanden) naar een centraal geregeerde monarchie. Dat stimuleerde bij mensen als J.H. Halbertsma, W. Eekhoff, en T.R. Dykstra de belangstelling voor de Friese taal en cultuur, die zich snel verbreedde, zodat men in de jaren veertig van

de vorige eeuw al kon spreken van een beweging¹⁰. De ontwikkeling is te vergelijken met die in het Nederlands sprekende deel van België, waar na de afscheiding van Nederland al snel een Vlaamse beweging ontstond, in dit geval gericht tegen de overheersing door de Franstalige Belgen in het zuiden. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat J.W. Wolf bij zijn speurtocht naar Nederlandse volksverhalen vooral in Friesland en Vlaanderen weerklank vond. Wolf vergiste zich echter toen hij het Vlaamse en Friese regionalisme met elkaar identificeerde en speculeerde op een nauwer samengaan van die gewesten met Duitsland. In tegenstelling tot veel Vlamingen hadden de Friezen niet de behoefte zich los te maken uit het bestaande staatsverband. Daarvoor was hun geschiedenis te zeer verweven met die van de andere gewesten. Van Wolfs pangermanisme moesten ze niets hebben. Waar het de Friezen om ging, was hun eigen identiteit. De Germaanse afkomst interesseerde hen minder.

Toen in de tweede helft van de negentiende eeuw ook buiten Friesland belangstelling voor de traditionele elementen in de plattelandscultuur ontstond, speelde een al dan niet uitgesproken verzet tegen het culturele overwicht van Holland een belangrijke rol. Men kan dat afleiden uit het duidelijk regionale karakter van het merendeel der publicaties en uit het ontbreken van een dergelijke belangstelling in Holland zelf. Voorzover er in Holland aandacht werd geschonken aan de volkscultuur, gold die aandacht het volksleven in de zestiende en zeventiende eeuw en dat van de steden. Het Hollandse platteland, dat van oudsher tot de rijkste veeteeltgebieden hoorde, met een zelfbewuste boerenbevolking, bleef na het boek van Le Francq van Berkhey in de achttiende eeuw heel lang buiten de aandacht. Overigens zou het onjuist zijn om al deze publicaties zonder meer tot de volkskunde te rekenen. De meeste bewegen zich in het grensgebied tussen de belletristiek, de geschiedschrijving, de etnologie en de volkskunde. Beperkt men zich tot de werken met een specifiek volkskundige probleemstelling, dan springt de betekenis van het regionalisme als emotionele ondergrond nog duidelijker in het oog. Die betekenis zou het houden, ook nadat de belangstelling zich in het laatste kwart van de negentiende eeuw begon te verbreden over de grenzen van de regio's heen. Het lijkt me tenminste geen toeval dat de indeling van de traditionele cultuur in een Friese (noordwestelijke), Saksische (oostelijke) en Frankische (zuidelijke) invloedssfeer, naar de Germaanse stammen die zich hier oorspronkelijk gevestigd zouden hebben, een indeling waarbij het westen eenvoudig tussen de anderen wordt verdeeld, in de volkskundige (en daarmee verwante taalkundige) literatuur tot ver in de twintigste eeuw

¹⁰ Joast Hiddes Halbertsma, 1789-1869. *Brekker en bouwer*. Drachten 1969, hierin in het bijzonder: S.J. van der Molen, *Halbertsma as folkskundige* (p. 257-263) en G.A. Piebenga, *Halbertsma en Dütsklân* (p. 302-310). Voorts S.J. van der Molen, *Tiede Roelofs Dykstra en de Fryske folkskunde*, in: *It Beaken* 24 (1962), 179-188 en *Ta in 'Fryske Mythology'*, in: *De Vrije Fries* 53 (1973), 57-66.

zo'n grote populariteit geniet. Zoals het zeker geen toeval is dat het eerste en lange tijd enige tijdschrift dat zich uitdrukkelijk als algemeen Nederlands volkskundig tijdschrift presenteert (het tijdschrift *Volkskunde*) in Vlaams-België wordt opgericht en tot in de jaren dertig een duidelijk Vlaamse signatuur heeft¹¹.

Met de oprichting van het tijdschrift *Volkskunde* in 1888 begon een nieuwe fase in de geschiedenis van de volkskunde. Ze wordt gekenmerkt door een toenemende belangstelling op nationaal niveau voor de plattelandscultuur als laatste vluchtplaats voor de eigen waarden en als tegenhanger van de moderne maatschappij. Kort na elkaar zouden, binnen 25 jaar, een aantal belangrijke publicaties verschijnen (de verzameling Nederlandse volksverhalen van G.J. Boekenooogen in het tijdschrift *Volkskunde*, de studie over het Nederlandse boerenhuis van J.H. Gallée en vooral de inleiding tot de Nederlandse volkskunde van J. Schrijnen), die zich als wetenschappelijk aandienden, zich uitdrukkelijk richtten tot een algemeen Nederlands publiek en nog lange tijd het gezicht van de volkskunde zouden bepalen. In diezelfde tijd had bovendien de oprichting van het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem, naar het voorbeeld van Skansen, plaats. Deze ontwikkeling moet men zien als een reactie op de industrialisatie en de daarmee samenhangende maatschappelijke veranderingen. De industrialisatie was in Nederland pas laat op gang gekomen, later dan in de omringende landen, maar na 1870 begon ze het karakter van de maatschappij diepgaand te beïnvloeden. Er had een verschuiving plaats van het platteland naar de stad, de welvaart nam geleidelijk toe, en er vormde zich een groeiend kader van hoofdarbeiders. Onder de welgestelden ontstond, als reactie, een omgekeerde beweging naar het platteland, kennelijk uit de behoefte zich aan de veranderingen te onttrekken, terwijl bij de nieuwe intelligentia in de steden een toenemende belangstelling voor de natuur viel op te merken. Intussen werd ook het platteland, zij het met enige vertraging, door de veranderingen beroerd. De trek naar de steden van het plattelandsproletariaat, het wegblijven van de Duitse seizoenarbeiders, de toenemende betekenis van de spoor- en tramwegen, de concurrentie van het buitenland, leidden tot rationalisatie en mechanisatie. Het platteland begon te verburgerlijken en te verstedelijken, wat weer tot gevolg had dat het traditionele levenspatroon werd doorbroken. De oprichting van het Openluchtmuseum door een groep welgestelden en intellectuelen moet men dan ook zien als een poging om wezenlijke elementen uit een verdwijnende cultuur te bewaren. Bewaren, behouden, verzamelen voor het te laat is, werd net als in het buitenland het belangrijkste parool van de intellectuelen die zich schaarden rond de

¹¹ Over de geschiedenis van het tijdschrift *Volkskunde* tot 1938, de Inleiding van K.C. Peeters in I. Peeters-Verbruggen, *Volkskunde 1888-1938*. (Nederlandse Volkskundige Bibliografie 1). Antwerpen 1964, 1-15.

nieuwe wetenschap van de volkskunde. Dat deze belangstelling ook een politiek aspect had, bleek voor het eerst in 1919, toen op het terrein van het pas geopende Openluchtmuseum een grote folklore-schouw gegeven werd onder de naam Vaderlands Historisch Volksfeest, met in het erecomité 8 ministers, 9 commissarissen van de Koningin, de Vice-president van de Raad van State, de voorzitters van de beide kamers der volksvertegenwoordiging, de waarnemend opperbevelhebber van de krijgsmacht en de president van de Nederlandse Bank, en in het algemeen comité vele tientallen burgemeesters, hoogleraren en andere hoogwaardigheidsbekleders. In de grote belangstelling en de enorme geestdrift die het een week durende feest wekte, uitte zich de angst van het behoudende deel van de burgerij voor de toekomst, als reactie op de Russische Revolutie, de mislukte socialistische revolutiepoging in Nederland in 1918 en de politieke en economische chaos in het aangrenzende Duitsland. Vanaf dat ogenblik zijn nationalistische (naast regionalistische) gevoelens niet meer uit de geschiedenis van de volkskunde weg te denken, al zouden ze zich nooit meer zo opvallend manifesteren¹².

De man die deze nationalistische gevoelens kanaliseerde en met zijn talloze populaire publicaties in de jaren twintig en dertig een onmiskenbaar stempel op de geschiedenis van de volkskunde drukte, was de organisator van het feest, D.J. van der Ven. Van der Ven was zijn journalistieke loopbaan begonnen met een aantal publicaties over de natuur. Na het volksfeest hield hij zich alleen nog bezig met volkskunde. Zijn theoretische bagage was beperkt, in de weergave van feiten was hij weinig scrupuleus, maar zijn vermogen om grootse verbanden te suggereren en weidse perspectieven te tekenen was groot. De leidende gedachte in zijn geschriften is dat in de plattelandscultuur de oorspronkelijke Germaanse cultuur bewaard is gebleven, soms vervormd door het christendom, soms niet meer begrepen, en dat het de taak van de volkskundige is deze resten op te sporen, weer samen te voegen tot een groots geheel en terug te geven aan het volk ter versterking van zijn culturele eigenheid. Zijn positie werd versterkt toen hij in het begin van de jaren dertig steun kreeg van de Leidse hoogleraar Jan de Vries, die zich zou ontwikkelen tot een gezaghebbend oud-germanist, en die als voorzitter van de International Association for Folklore and Ethnology, als hoofdredacteur van het internationale tijdschrift *Folk*, als eerste Nederlandse redacteur van het tijdschrift *Volkskunde* en (na de dood van J. Schrijnen in 1938) als voorzitter van de Volkskundecommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen sleutelposities in de internationale en Nederlandse

¹² Een hoofdstuk uit de geschiedenis van de volkskunde, speciaal over de rol van het nationalisme, het regionalisme en Van der Ven bij J.J. Voskuil, *Het tijdelijke met het eeuwige verwisseld, of: op de klank van de midwinterhoorn de eeuwigheid in*, in: *Volkskundig Bulletin* 7 (1981), 1-50.

volkskunde verwierf¹³. De Vries bewoog zich al sinds 1922 op het terrein van de volkskunde, met artikelen over het volksverhaal, maar hij markeerde zijn positie pas met een scherpe aanval op het handboek van Schrijnen, toen dat in 1930 en 1932 herdrukt werd. Zijn critiek was dat het niet meer was dan een chaotische curiositeitenverzameling en geen samenvattend beeld van het Nederlandse volksleven. Toetst men deze critiek aan zijn waardering voor Van der Ven, dan wordt duidelijk wat hemzelf bezielde. In zijn artikelen uit de jaren dertig waarschuwt hij herhaaldelijk voor het gebruik van hedendaags volksgeloof als bron voor de Germaanse mythologie, zoals men dat bij Schrijnen kan aantreffen. Wat hem aansprak was de gedachte die men ook bij Van der Ven kan vinden, dat de cultuur een organisch geheel is, waarvan de wortels in het Germaans verleden liggen en de geest het best bewaard is gebleven bij het gewone volk, in het bijzonder bij de boeren, vissers en schippers. Het organisch geheel was voor hen essentieel, niet de toevallige cultuurvormen en de vraag naar hun oorsprong. Ze kenden aan de geest van het volk een scheppende kracht toe, die veranderingen aanbracht zonder de wezenlijke waarden te veranderen en zochten hun taak in het herkennen van wat wezenlijk was en wat als wezensvreemd geweerd moest worden. In de loop van de jaren dertig kreeg deze bloed-en-bodem ideologie in hun beider activiteiten een steeds geprononcerder karakter. Ze vervreemdden zich daarmee van het Nederlandse publiek, dat in het algemeen van een dergelijk agressief germaniserend nationalisme niet gediend was, en ze eindigden tenslotte met een aantal andere nationaal-socialistische volkskundigen in een geestelijk isolement, dat in hun geval na de oorlog niet meer doorbroken zou worden. In dit klimaat, dat geleidelijk een steeds grimmiger karakter kreeg, werd in 1934 (aanvankelijk als tegenwicht tegen de activiteiten van De Vries en Van der Ven) door de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen een Volkskundecommissie ingesteld en begon P.J. Meertens, eerst onder voorzitterschap van J. Schrijnen en na diens dood onder dat van De Vries, aan de voorbereiding van een Nederlandse volkskunde-atlas, naar het voorbeeld van de Duitse.

Na de tweede wereldoorlog leek het er even op dat het met de volkskunde in Nederland was afgelopen¹⁴. De belangstelling van het publiek, die nooit groot was geweest, was genaderd tot nul. Een aantal propagandisten van het vak die zich in de oorlog gecompromitteerd hadden, deed

¹³ Over De Vries: P.J. Meertens, *Jan de Vries*, in: *Volkskunde* 65 (1964), 97-113.

¹⁴ Over de situatie van de Nederlandse volkskunde na de tweede wereldoorlog zie noot 7 en voorts: P.J. Meertens, *L'orientamento attuale degli studi di folklore in Olanda*, in: *Rivista di etnografia* 17 (1963), 1-5; A.J. Bernet Kempers, *Volkskunde und Universität in den Niederlanden*, in: *Ethnologia Europaea* 1 (1967), 278-279; H.L. Cox, *De organisatie van het volkskundig onderzoek in Nederland*, in: *Jaarboek van de Koninklijke Belgische Commissie voor Volkskunde, Vlaamse afdeling* 25 (1972), 128-138.

er voorlopig het zwijgen toe. Het Openluchtmuseum in Arnhem dat in de slag om Arnhem in 1944 zwaar geleden had, moest weer van de grond af worden opgebouwd. Meertens was een van de weinigen die gewoon kon doorwerken. In het tijdschrift *Volkskunde* nam hij als Nederlandse redacteur de plaats in van Jan de Vries. Zeven jaar later, in 1952, sloten Nederland en Vlaams-België op zijn initiatief een overeenkomst om samen de *Volkskunde-atlas* uit te geven. In de jaren daarna herstelde hij ook de andere Europese contacten. Hij was actief betrokken bij de plannen voor een Europese *Volkskunde-atlas*, waar Jan de Vries en later S. Erixon zich voor de oorlog ook al voor hadden ingespannen. Er ontwikkelden zich activiteiten op het gebied van het internationale volksverhaal-onderzoek, waarbij Nederland een veel minder belangrijke rol speelde. Langzaam kwamen dezelfde mensen en dezelfde ideeën terug. Een aantal jaren leek het of er niets veranderd was. Wie die illusie had of de veranderingen niet allang had zien aan komen, was geschokt toen op het Duitse *Volkskundecongres* in 1969 de leerlingen van H. Bausinger frontaal in de aanval gingen. Hun critiek is bekend. Ze richtte zich in het bijzonder op het manipuleren met vage begrippen als traditie, volk en continuïteit en in het algemeen op hun ideologische lading. De band met de ideeën van Grimm werden door een nieuwe generatie in één klap doorgesneden. De volkskunde werd uitgeroepen tot een sociale wetenschap.

De ideeën van de Tübingers stonden niet op zichzelf. Al twee jaar eerder had G. Wiegelmann in zijn *Alltags- und Festspeisen* veel voorzichtiger, maar onmiskenbaar, zijn voorkeur uitgesproken voor gedetailleerde studies van processen op grond van historische gegevens en met aandacht voor sociale verschillen¹⁵. Met Wiegelmann en Bausinger, hoezeer ze ook verschilden in hun opvattingen over de maatschappelijke taak van de wetenschap, kwam een generatie aan het woord die in de crisistijd en tijdens de oorlog was opgegroeid en die allergisch was voor ideologieën. Dezelfde generatie kreeg het ook in Nederland in de loop van de jaren zestig meer en meer voor het zeggen. In de volkskunde, waar de ontwikkeling zich in feite voltrok binnen de muren van één Instituut, verliepen de veranderingen geruisloos, zonder persoonlijke spanningen. De idee van een volkskunde-atlas waarin een beeld zou worden gegeven van de traditionele cultuur werd geleidelijk naar de achtergrond geschoven. Daarvoor in de plaats kwam een benadering die de verspreidingskaart uitdrukkelijk gebruikte als een momentopname, en met behulp van historische gegevens een reeks van dergelijke momentopnamen trachtte op te bouwen, die het proces van verandering zou kunnen illustreren. Met dat doel en daarnaast werd ter aanvulling van de traditionele (schriftelijke) enquête-methode in toenemende mate archiefonderzoek en veldwerk gedaan en aandacht besteed aan sociale verschillen. Kort samengevat kan men zeg-

¹⁵ Over het generatieconflict en de rol van Wiegelmann daarin: J.J. Voskuil, *De taal van de wetenschap*, in: *Volkskundig Bulletin* 5 (1979), 21-43.

gen dat het sleutelwoord continuïteit vervangen werd door cultuurspreiding en cultuurverandering en dat de volkskunde niet langer gezien werd als de beheerder van het culturele erfgoed, maar als een wetenschap die tot taak had verschillen en veranderingen in de geestelijke en materiële cultuur in een maatschappelijke context te plaatsen, teneinde het inzicht in functie, betekenis en onderlinge samenhang van de cultuurverschijnselen te verscherpen¹⁶.

De verschuiving in de belangstelling van continuïteit naar proces had ook in Nederland consequenties voor de verhoudingen met het buitenland. In de Europese Atlas leidde het soms tot heftige discussies en tenslotte tot een nog altijd niet doorbroken patstelling¹⁷, in de redactie van het tijdschrift *Volkskunde* kwam het tot een breuk tussen de Nederlandse en de Vlaamse redacteuren. Voor de Vlamingen had het probleem van de eigen identiteit en de zorg voor het culturele erfgoed van oudsher een veel emotioneler betekenis dan voor de Nederlanders. De Vlaamse lezers van *Volkskunde* zochten (en zoeken) in de gegevens die de volkskunde hen verschafte het bewijs van hun eigen aard. De volkskunde die door het jongste Nederlandse redactielid werd voorgestaan, was voor hen een anti-volkskunde, en daarin vonden ze de toenmalige Vlaamse hoofdredacteur (K.C. Peeters), die in de volkskunde in Vlaanderen een absolute macht had, aan hun kant. Dat leidde tenslotte, in 1975, tot het uittreden van de Nederlandse redacteuren en het oprichten van een eigen Nederlands volkskundig tijdschrift, het *Volkskundig Bulletin*. Met dit nieuwe tijdschrift werd van meet af aan toenadering gezocht tot enkele aangrenzende wetenschappen, de geschiedenis, de antropologie en de sociologie, waar zich gelijksoortige ontwikkelingen voordeden. Een aantal sociologen en antropologen was zich gaan interesseren voor het procesmatige karakter van maatschappij en cultuur, een aantal historici had belangstelling gekregen voor onderwerpen die tot voor kort alleen in de volkskunde aandacht hadden gekregen. Het voorbeeld van samenwerking tussen historici, antropologen en volkskundigen dat in het bijzonder tot de verbeelding sprak, was het Franse tijdschrift *Annales*.

Wie gelooft in een waardevrije wetenschap kan de illusie koesteren dat de volkskunde zich na het afwerpen van haar ideologische ballast eindelijk kan ontwikkelen tot een volwaardige discipline waarbinnen men volgens objectieve criteria de waarheid zoekt. Ik heb die illussie niet. Het

¹⁶ De ontwikkeling kan men volgen in twee rapporten over de activiteiten van afdeling volkskunde van het P.J. Meertens-Instituut te Amsterdam: *Rapport van de Volkskundecommissie van de KNAW over de situatie van het volkskundig onderzoek in Nederland* (enz.), in: *Volkskunde* 75 (1974), 15-22 en *Geschiedenis en samenhang van de lopende projecten op de afdeling Volkskunde van het P.J. Meertens-Instituut*, in: *Volkskundig Bulletin* 8 (1982), 56-62.

¹⁷ Over de daar gevoerde discussies en tegenstellingen: J.J. Voskuil, *De eerste aflevering van de Europese Volkskunde-atlas. En de laatste?* in: *Volkskundig Bulletin* 8 (1982), 180-194.

zoeken naar waarheid is daarvoor te zeer verweven met de subjectieve behoeften van de verschillende onderzoekers. Hoogstens kan men zeggen dat de noodzaak om de schijn van objectiviteit te bewaren en zich zo te handhaven binnen één generatie leidt tot een soort grote gemene deler, die men de geest van de tijd zou kunnen noemen. De huidige generatie (degenen die op het ogenblik het vak vertegenwoordigen) heeft, in tegenstelling tot de vorige, de schijn mee, omdat ze waar het de mens betreft volstrekt illusieloos lijkt. Haar wereld is een wereld zonder mythen. Dat mag zo zijn, het betekent niet dat haar woordvoerders met hun onderzoek niet hun eigen bedoelingen hebben. In hun (en in mijn) publicaties herken ik de behoefte aan te tonen dat de mens zit ingemetseld in zijn toevallige situatie. De enige vrijheid die hem gegeven is, is dat in te zien. Als die analyse juist is, dan betekent dat dat de volkskunde binnen afzienbare tijd nogmaals ingrijpend zal veranderen. De generatie die tijdens de crisis van de jaren dertig en de tweede wereldoorlog is opgegroeid, is maar smal. De druk van degenen die in de jaren zestig en zeventig volwassen zijn geworden, zal in de komende vijftien jaar steeds groter worden. De eerste tekenen in welke richting de veranderingen zich zullen voltrekken, kondigen zich al aan. Sinds enkele jaren is er bij het publiek (en dus ook in de media), maar ook bij de studenten die ons Instituut bezoeken (antropologen, historici) een toenemende belangstelling voor boeken over volkskarakter, volksgeloof, volksgeneeskunde, volksverhalen en volksliederen, waarnaar al in dertig jaar geen vraag meer was. Wat hen daarin schijnt aan te trekken is de suggestie dat het volk wijsheden heeft bewaard of tot voor kort heeft gekend, die in de moderne beschaving verloren zijn gegaan. Parallel hiermee lopen recente pogingen van enkele jonge sociologen om in Nederland naar Amerikaans voorbeeld te komen tot een interdisciplinair onderzoek van 'popular culture', waarbij een definitie van 'volk' wordt gehanteerd die als twee druppels water lijkt op de definitie die voor de tweede wereldoorlog werd gebruikt, met als enige verschil dat niet meer aan boeren wordt gedacht, maar meer in het algemeen aan 'volk', wat dat dan ook mag zijn¹⁸. En tenslotte valt er ook in de wetenschap (net als in de maatschappij) met het voortduren van de economische depressie een toenemende behoefte aan autoriteiten te constateren, die de modellen moeten leveren om de feiten te ordenen. Het misbruik dat er (vooral door sociologen en antropologen) van Norbert Elias wordt gemaakt, is daarvan in Nederland een duidelijk, maar niet het enige voorbeeld. Als men deze ontwikkeling wil verklaren, dan ligt het voor de hand een parallel te trekken met de jaren dertig. Het verschil is dat de daaraan voorafgaande welvaart toen minder groot was dan nu en dat de depressie nu dieper lijkt te zullen worden dan toen. Naar de uitkomst mag men raden. Het is fascinerend, maar men houdt de adem in.

¹⁸ Het middelpunt van deze activiteiten is de Popular Culture Association, waarvan het secretariaat op de Bowling Green State University in Ohio (U.S.A.) is gevestigd.